

О. Патлачук,
здобувач
Міжнародного гуманітарного університету

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКТРИН ПРИРОДООХОРОННОГО ПРАВА

По-перше, правова доктрина є основою розвитку юридичної науки, з'ясовує загальний напрям і вектор розвитку правотворчості. Одночасно із цим ця категорія є основним чинником упорядкування суспільних відносин, оскільки відображає системну поглядів правознавців на державно-правові явища. Питання сутності правових доктрин є важливим як у теоретичній, так і в практичній площині через їх вплив на діяльність правової системи та правоохоронних органів. По-друге, сьогодні в історії держави і права накопичена значна кількість різних теорій, концепцій, ідей з правової охорони природи, які сформулювались у процесі історичного розвитку юридичної науки. Особливий інтерес викликав період існування Радянської та незалежної України, протягом якого правові доктрини пройшли стадії формування, становлення й розвитку. Цей масив розробок потребує свого детального вивчення, систематизації та виділення позитивного досвіду.

Аналіз публікацій показує наявність двох особливостей наукової літератури. По-перше, це значна кількість досліджень, присвячених доктринам, їх змісту, функціям і місцю в системі джерел (форм права), до яких необхідно зарахувати праці С.С. Алексєєва, С.В. Бошно, С.Д. Гусарева, Рене Давида, О.В. Зайчука, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, В.В. Лазарева, С.В. Липня, М.М. Марченка, О.Г. Мурашева, Г.І. Муромцева, В.С. Нерсесянца, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко Л.Й. Петражицького, О.Ф. Скакун та ін. У свою чергу, природоохоронним доктринам присвячена значно менша кількість робіт, до яких

можна щарахувати розробки В.І. Андрейцева, А.П. Гетьмана, В.К. Григорьєва, М.Д. Казанцева, Б.В. Кіндюка, О.С. Колбасова, В.В. Костицького, В.Л. Мунтяна, В.П. Непийводи, М.О. Розумного, В.І. Семчика, Ю.С. Шемшученка. Виходячи із цього, доцільно розглянути зміст та основні напрями досліджень, пов'язаних із доктринами природоохоронного права.

Метою статті є систематизація наукової літератури, присвяченої доктринам природоохоронного права.

Процес формування природоохоронних доктрин пройшов тривалий і складний історичний розвиток. Значний вплив на формування цієї категорії виявили загальні розробки у сфері теорії права, які дали змогу сформулювати її сутність та основні характерні риси. Поява доктринальних учень пов'язана з Давнім Римом, коли у праві значну роль відігравала релігія, що давало право жерцям трактувати й виносити рішення з різних спорів. Як відомо, з III ст. до н. е. в Давньому Римі зароджується світська юриспруденція у зв'язку з публічним викладенням римського права одним із понтифіків – Тиберієм Корункарієм. У зв'язку з цим пізнання права більше не було монополією жерців і панівного класу патриціїв, стало відкритим для всіх категорій римських громадян. Надалі теоретичні розробки правової доктрини отримали розвиток у працях середньовічних каноністів і вчених школи глосаторів і постглосаторів. Значних успіхів у наукових дослідженнях стосовно доктрин досягли юристи в дореволюційній Росії: М.М. Коркунов, Д.Д. Грім, М.М. Ренненкамф, М.А. Гредескул, В.М. Хвостов.

Незважаючи на різноманіття підходів до визначення поняття правової доктрини, під цією категорією О.Ф. Скакун розуміє систему, що містить концептуально оформлені ідеї, які розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і підтримані державою [1, с. 221]. На думку С.І. Максимова, правова доктрина є феноменом, що максимально має поєднувати наукові розробки з практикою створення й застосування права, враховуючи при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства загалом. Як зазначає І.В. Семеніхін, можливість використання правової доктрини у правозастосовній практиці впливає із самої природи – сутності цього феномена, що має двоїстий, теоретико-прикладний характер. У свою чергу, Т.Н. Нешатаєва вважає, що доктрина є джерелом знань і може бути використана в судовій практиці в порядку аналогії закону або аналогії права за наявності прогалін законодавства. Отже, правова доктрина є фундаментальним елементом правової системи, що охоплює концептуальні ідеї, теорії та погляди стосовно права загалом та окремих його явищ. Із цього погляду природоохоронні правові доктрини, незважаючи на всі відмінності історичного розвитку, містять концепції, теорії, погляди науковців, які базуються на загальнонаукових дослідженнях. За таким сценарієм проходив розвиток природоохоронних доктрин на українських землях від перших примітивних положень, що відображені в традиціях, звичаях, правилах, до науково обґрунтованих положень, на основі яких відбувається процес створення природоохоронного законодавства. Використовуючи хронологічний принцип, розвиток наукової літератури, пов'язаної з розробкою цієї категорії, можна поділити на чотири етапи: а) загальнонауковий; б) початковий; в) загальнотеоретичний і галузевий у рамках радянської моделі; г) доктрини природоохоронного права в незалежній Україні.

І. На загальнонауковому етапі дослідники розглядали питання охорони

рідкісних природних об'єктів і деяких видів тварин, риб, кількість яких почала зменшуватись до критичного значення. Прикладом таких досліджень є робота І.П. Бородіна, присвячена створенню Хортицького заповідника 1912 р., А.А. Браунера стосовно охорони корисних птахів і тварин 1899 р., П.А. Тутковського, який вивчав традиції охорони лісів у 1893 р., Н.Ф. Сунцова, який проводив у Харкові в 1898 р. «свято деревонасадження». Значний вклад у розроблення природоохоронних доктрин, пов'язаних із землею, вніс видатний учений В.В. Докучаєв, який у 1883 р. видав книгу «Руський чорнозем». Однією з перших монографій, виданих на Україні у 1914 р., де відображено доктрини охорони землі, стала робота В.І. Талієва «Охороняйте природу», видана в Харкові. Пізніше цей учений досліджував досвід роботи «Докучаєвської дослідної станції» з охорони ґрунтів, на якій вивчалися його доктрини боротьби з ерозією. У цей історичний період П.А. Тутковським проводились дослідження стосовно очистки викидів в атмосферу та промислових відходів, які відображено в роботі 1893 р. «Про утилізацію фабричних відходів». Інтерес викликає та обставина, що в 1878 р. один із випусків журналу «Здоров'я» був повністю присвячений питанням протидії процесам забруднення річок. Отже, у цей історичний період проведені наукові дослідження, на основі яких надалі почалося створення правових природоохоронних доктрин.

ІІ. Початковий етап розробки юридичних доктрин у сфері охорони природи припадає на період 1919–1960 рр. Поява наукових досліджень у цей історичний період пов'язана з прийняттям у 20-х рр. минулого століття низки нормативно-правових актів, у яких частково розглядалися питання охорони природи. У тодішніх умовах найбільшу цінність для держави становили такі природні об'єкти, як земля, ліси, надра, користування якими регламентувалося нормативно-правовими актами, прийнятими в УНР та Радянській Україні.

Так, доктрина правової охорони земель розглядалась у роботі С.П. Кавеліна «Земельне право і земельний процес» 1925 р., яка присвячена правовідношенням, пов'язаним із землею в перші роки радянської влади на Україні. Питання правової охорони лісів і захисту їх від нищівних рубок розглядалися директором лісового департаменту УНР Б.Г. Іваницьким, його праці частково опубліковані в Україні, а пізніше в імміграції. Одночасно із цим у Радянській Україні в 1923 р. Н.В. Лютовським проведено дослідження стосовно підготовки закону «Про ліси УРСР» та зроблено історико-правовий огляд прийнятого в Російській Федерації Лісового кодексу [2]. Однією з перших праць, присвячених розробці доктрини використання природних ресурсів, став виданий у 1926 р. М.І. Наумовим збірник «Радянське гірниче законодавство», в якому дев'ятий розділ присвячений питанням охорони природи в місцях здобуття корисних копалин і виконаний загальний огляд чинного в Радянській Україні законодавства. Подальший розвиток доктрин правової охорони природи відбувався в рамках розробок у сфері земельних правовідносин. У той історичний період учені-юристи розглядали доктрину охорони природних об'єктів як елемент земельного права. Такий теоретичний підхід обґрунтовувався відомим радянським ученим О. Карассом, який указував, що всі землі в межах території СРСР є виключно державною власністю, тому об'єкти, які на ній розташовані, належать усьому радянському народу. Однією з перших праць, у якій розглядалась доктрина охорони природи, що базувалась на «земельних» підходах, була робота Л.І. Дембо «Історія земельного права» 1949 р. [3]. Аналогічні доктринальні розробки проводились Г.О. Аксеньонком стосовно земельного фонду, Г.М. Полянською, яка вивчала ліси, О.С. Колбасовим, котрий розглядав загальні питання історії природоохоронного права.

III. Наступний етап досліджень доктрин природоохоронного права –

загальнотеоретичний і галузевий у рамках радянської моделі, тривав із 1960 р. по 1990 р., почався з прийняття 30 червня 1960 р. Верховною Радою Закону «Про охорону природи Української РСР». Розгляд цього законодавчого акта сприяв появі низки монографій, присвячених розробці доктринальних учень у рамках радянської моделі охорони природи. До таких досліджень належать праці О.С. Колбасова «Радянське законодавство про охорону природи за 40 років», збірник наукових статей за редакцією Г.М. Полянської «Охорона природи Російської Федерації в радянському законодавстві», праця В.К. Григор'єва «Правова охорона природи в СРСР» і серія робіт одного з відомих пропагандистів радянської моделі М.Д. Казанцева [4].

Одночасно із цим почалась розробка доктринальних підходів стосовно моделей правової охорони природи окремих радянських республік. Так, щодо території УРСР такі дослідження проводили В.Л. Мунтян, Н.І. Тітова, З.Г. Корчева, території Молдавської РСР – Х.І. Шварц, Ю.І. Тютєкін, Грузинської РСР – Н.С. Ломсадзе, Казахської РСР – С.С. Константініді. Так, відомий український юрист В.Л. Мунтян одним із перших досліджував поняття правової охорони природи, правовий режим окремих природних об'єктів і доктрину їх збереження в природному стані [5]. Аналогічним чином стосовно Молдавської РСР Х.І. Шварц, Ю.І. Тютєкін почали розробку правової доктрини природи в цій республіці шляхом досліджень понять і принципів захисту природи, охорони земель, водних об'єктів, надр, лісів, тваринного світу й атмосферного повітря.

Характерною рисою цього історичного періоду стала розробка доктрин, присвячених таким складникам природних ресурсів, як флора, фауна, атмосферне повітря, надра, об'єкти природно заповідного фонду, водні об'єкти та ліси. Так, доктрини раціонального використання й охорони землі розроблялися В.П. Балезінім, Б.В. Єрофєєвим, Ю.Г. Жариковим, І.О. Іконницькою,

М.І. Козирем, М.І. Красновим, М.І. Осиповим, М.О. Сиродоевим, Я.Я. Страутманісом.

Теоретичні проблеми доктрин охорони вод розроблялися О.М. Каверіним, О.С. Колбасовим, М.С. Ломсадзе, Л.О. Тимофеевим, Х.Б. Холбоевим.

У цей період у СРСР почалися в Україні розробки природних копалин, із цієї причини доктрини правового режиму охорони надр стали темою наукових досліджень, якою займалися З.Х. Айткулов, Г.С. Башмаков, Л.А. Заславська, Б.А. Лисковець, А.Р. Мухамедов, Н.А. Сироедов.

Особливий інтерес викликає дисертаційна робота В.Г. Плахути стосовно загальних форм організацій раціонального й комплексного використання родовищ корисних копалин, розробки їх родовищ, державного контролю за їх використанням та охорони права надракористування.

У цей історичний період в УРСР дуже складною проблемою навколишнього середовища була боротьба з ерозією, пиловими бурями та іншими несприятливими явищами, тому отримали свій подальший розвиток доктрини охорони лісів і м'якого лісокористування, які розробляли такі науковці, як В.Ф. Горбовой, Р.К. Гусев, Д.М. Жуков, Л.О. Заславська, Д.М. Ісупов, Г.М. Полянська.

Іншою проблемою, пов'язаною з навколишнім середовищем, була розробка правової доктрини охорони заповідників та окремих видів тваринного світу, якою займалися М.Н. Веденін, Л.Я. Огорокова, В.А. Поляков.

З доктринами природоохоронного права в Радянському Союзі тісно пов'язані наукові розробки у сфері державного управління. Деякі питання, пов'язані з дослідженням таких доктрин, розглядалися такими науковцями, як Р.Д. Боголепов, О.І. Казаннік, О.Є. Луньов, С.В. Маматов, Ю.І. Тютєкін, Ю.С. Шемшученко. У цей історичний період доктрини правової охорони природи більш широко відображені в Кримінальному кодексі УРСР 1960 р.

порівняно з раніше чинними Кримінальними кодексами 1922 р. та 1927 р. Новий підхід до охорони природних ресурсів знайшов відображення у значно більшій кількості об'єктів, які охоронялись державою в Кримінальному кодексі УРСР 1960 р., до яких належали земля, ліс, полювання, рибна ловля, водні ресурси. Одночасно із цим у сфері кримінального права з'явилися доктрини правової охорони природи, які розробляли С.Б. Гавриш, П.С. Дагель, Ю.І. Ляпунов, П.Т. Некипелов, Т.Л. Сергєєва. Характерною рисою цього етапу була участь УРСР у вирішенні міжнародно-правових проблем охорони навколишнього середовища, що стало темою розробки доктрин, запропонованих В.І. Волковим, В.О. Чичваріним, Ю.С. Шемшученком.

У цей історичний період продовжилися дослідження загальних доктрин комплексної охорони природи. Так, у роботі Н.С. Макаревича розглядалися питання реалізації доктрин зі збереженням і підтриманням рівноваги в біосфері з урахуванням господарської діяльності людини. У свою чергу, О.С. Шерстюк розглядала обґрунтування інтегрованого підходу до правового регулювання охорони навколишнього середовища та співвідношення економічних і екологічних відносин суспільства. Інша дослідниця – Т. Осіпова – розробляла доктрину правової охорони навколишнього середовища як установлений державою порядок урахування обсягу прав та обов'язків суб'єктів.

IV. Новітній період розробки доктрин природоохоронного права почався з 1991 р. після оголошення Україною своєї незалежності. Наукова література починає відходити від радянських штампів стосовно того, що соціалізм не несе загрози природному середовищу. З'являються праці В.Є. Борейко, А.В. Діхтяренка, Б.В. Кіндюка, в яких доводяться негативні наслідки впливу промислових підприємств, інших об'єктів на природні комплекси, поступове зникнення унікальних територій і занепад об'єктів природо-заповідного фонду. Значним

внеском у розробку доктрин природоохоронного права стала низка робіт, підготовлена А.П. Гетьманом. Учений розглядав методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля, розвиток природоохоронного законодавства в Україні [6]. В іншій роботі А.П. Гетьман розробляє доктрину науки екологічного права, генезу наукових досліджень та історичні етапи кодифікації природоохоронного законодавства.

Одночасно із цим публікуються праці Ю.С. Шемшученка, який розробляв природоохоронну доктрину в рамках підготовки Екологічного кодексу; В.В. Костицького, який досліджував природоохоронну доктрину в рамках глобальної системи – «суспільство – людина – природа»; Б.Г. Розовського, який запропонував доктрину використання еколого-правового механізму охорони природи. Значний науковий інтерес становить доктрина реалізації державно-екологічної політики, запропонована В.І. Андрейцевим, яка складається з п'яти блоків: а) державні інституційні структури; б) система екологічного законодавства; в) економіко-правове забезпечення; г) еколого-експертне обґрунтування; д) міжнародно-правове регулювання та співпраця [7].

У цей історичний період новий розвиток отримують галузеві дослідження у сфері доктрин природоохоронного права. Такі доктрини, присвячені охороні землі, розроблялися П.Ф. Кулінічем, який запропонував виділити як окремі об'єкти, що охороняються державою, ґрунти і їх родючість, окремі види сільськогосподарських угідь, ползахисні лісосмуги та лісонасадження, агроландшафти, землі органічного землеробства. Аналогічні доктрини розроблялися В.Д. Сидор, яка запропонувала критерії ефективності охорони землі; В.О. Костенком, який досліджував співвідношення між охороною землі та її раціональним використанням; Н.І. Красновим, який розробляв положення з використання комплексу агротехнічних заходів, спрямованих на охорону цього природного ресурсу, та О.А. Вівчарен-

ком, який проводив обґрунтування участі органів місцевого самоврядування та державної влади в проведенні заходів з охорони земельних ресурсів.

Новим напрямом наукових досліджень стала розробка доктрин, пов'язаних із охороною тваринного світу. Так, Ю.С. Петлюк досліджував доктрину правового забезпечення права власності на такі об'єкти з урахуванням необхідності їх охорони; М.Я. Ващишин розглядав цю доктрину в контексті покладання на державу обов'язку створення системи органів нагляду та контролю за дотриманням законодавства про тваринний світ, завданнями яких є охорона й використання об'єктів тваринного світу на території України. У свою чергу, М.В. Краснова запропонувала доктрину охорони тваринного світу, яка є компонентом навколишнього природного середовища та біологічного різноманіття.

З огляду на ту обставину, що Україна є малолісною країною, становлять інтерес дослідження, пов'язані з розробкою доктрин рослинного світу і збереження лісів. Так, А.А. Соколова запропонувала доктрину правової охорони рослинного світу на основі Флористичного кодексу України; І.В. Гиренко розглядала природоохоронні доктрини на підставі запозичення позитивного досвіду різних країн у справі охорони й раціонального використання природних ресурсів. Правові доктрини охорони рослинного світу розроблялися І.М. Шевердіною, яка запропонувала правову класифікацію видів використання цього ресурсу; Е.Є. Туліною, яка провела класифікацію видів використання рослинного світу й запропонувала прийняти Правила загального використання природних рослинних ресурсів. Правові доктрини охорони лісів розроблялися Б.В. Кіндюком, Т.Г. Ковальчук, В.В. Костицьким, В.Л. Мунтяном, В.М. Попревичем, С.М. Шершуном.

У сучасній Україні склалася критична ситуація забезпечення окремих населених пунктів і регіонів питною водою з оглядом на обмежені можливості

використання водних об'єктів. З метою вирішення цієї проблеми правові доктрини охорони водних ресурсів розроблялися В.О. Джуган, яка досліджувала ознаки водних об'єктів і їх захист у контексті загальної охорони природних ресурсів. Так, Н.М. Обіюх досліджував поняття питного водопостачання та запропонував шляхи їх захисту від забруднення та засмічення, а В.М. Присяжний розробляв питання, пов'язані з доктриною кримінальної відповідальності, і внесення доповнень до чинного законодавства за забруднення, засмічення та виснаження таких об'єктів.

За результатами проведеної роботи можна зробити такі висновки.

I. Розробка природоохоронних доктрин тісно пов'язана із загальнотеоретичними дослідженнями цієї категорії права, які дали змогу сформулювати основні положення, зміст, структуру й вектор їх направленості.

II. Розгляд масиву наукової літератури дав можливість використовувати хронологічний принцип і виділити чотири етапи їх розвитку: а) загальнонауковий; б) початковий; в) загальнотеоретичні та галузеві розробки в рамках радянської моделі; г) доктрини природоохоронного права в незалежній Україні.

III. Особливостями цих етапів стали загальні розробки теорій і концепцій, пов'язаних з охороною природи; поява робіт юридичного напрямку на основі радянської моделі охорони природних ресурсів; наукові дослідження, присвячені доктринам стосовно загальних і галузевих питань охорони природи.

Завдання подальших досліджень – використовуючи досягнення вчених, запропонувати нову класифікацію доктрин охорони природи, яка базується на критерії відношення держави до охорони конкретних об'єктів.

Ключові слова: правова охорона природи, доктрина, нормативно-правовий акт, джерело права, періодизація.

У статті розглянуто стан наукових досліджень доктрин природоохо-

ронного права. Проведено їх періодизацію й виділено чотири історичні етапи: а) загальнонауковий; б) початковий; в) загальнотеоретичний і галузевий у рамках радянської моделі; г) доктрини природоохоронного права в незалежній Україні.

В статье рассмотрено состояние научных исследований доктрин природоохранного права. Проведена их периодизация и выделены четыре исторических этапа: а) общенаучный; б) начальный; в) общетеоретический и отраслевой в рамках советской модели; г) доктрины природоохранного права в независимой Украине.

The article deals with the research of environmental law doctrines. It is shown a periodization of research and experienced four stages: а) general scientific; б) the original; с) general theoretical and the development in the Soviet model; г) environmental law doctrines in independent Ukraine.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – К. : Алента ; КНТ ; ЦУЛ, 2009.
2. Лютовский Н. Лесной кодекс / Н. Лютовский // Сельское хозяйство и лес. – 1923. – Кн. II : Октябрь – декабрь. – 1923. – С. 121–124.
3. Дембо Л.И. История советского земельного права / Л.И. Дембо // Ученые записки ЛГУ. Серия «Юридические науки». – 1949. – Вып. 2. – С. 201–206.
4. Казанцев Н.Д. Ленинские идеи об охране природы и их отражение в советском законодательстве / Н.Д. Казанцев // Вестник Московского университета. – 1970. – № 2. – С. 85–95.
5. Мунтян В.Л. Правова охорона природи Української РСР / В.Л. Мунтян. – К., 1966. – 78 с.
6. Гетьман А.П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А.П. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–19.
7. Андрейцев В. Новітні доктрини екологічного права України: ретроспективний аналіз та погляд у майбутнє / В. Андрейцев // Вища школа. – 2010. – № 5–6. – С. 25–46.